

Лашенко - 32, Левченко - 122, Левоненко - 20, Лесенко - 25, Лещенко - 58, Лисий - 79, Лисенко - 20, Литвин - 26, Литвиненко - 39, Логвиненко - 34, Лукашенко - 40, Лук'яненко - 92, Лук'янович - 18, Луценко - 42, Лучченко - 23; Ляшенко-9.

Мельник - 39, Мельниченко - 63, Микитенко - 100, Миколашенко - 33, Михайленко - 110, Михайлович - 41, Михненко - 40, Міщенко - 168, Москаленко - 62, Москаль - 132, Макаренко - 69, Максименко - 114, Максимович - 29, Мартиненко - 116, Мартинович - 25, Марченко - 109, Матвієнко - 111, Матвієвич - 18, Матвієнко - 20, Матюшенко - 19, Матяшенко - 45, Маценко - 29, Назаренко - 40, Науменко - 40, Нестеренко - 62, Ничипоренко - 62, Олексенко - 56, Олексієвич - 13, Олексієнко - 54, Олещенко - 63, Омеляненко - 71, Омелянович - 20, Омельченко - 30, Онищенко - 80, Опанасенко - 44, Опанасович - 19, Оприщенко - 19, Остапенко - 76, Остапович - 11, Охріменко - 43;

Павленко - 199, Павлович - 37, Панасенко - 27, Паньченко - 58, Пархоменко - 50, Педоренко - 20, Петренко - 213, Петрашенко - 19, Пилипенко - 112, Пінчук - 13, Попенко - 34, Попович - 51, Паламаренко - 14, Прокопенко - 65, Проскуренко - 61, Проценко - 68, Радченко - 65, Рибальченко - 17, Романенко - 98, Романович - 24, Руденко - 32, Рудий - 64, Рудиченко - 10, Рудченко - 30, Русин - 3, Русиненко - 5, Савенко - 37, Савченко - 145, Сахненко - 94, Семенченко - 144, Семенко - 10, Семенович - 73, Семченко - 14, Семяненко - 10, Сененко - 43, Сеньченко - 45, Сергієнко - 78, Сидоренко - 98, Сидорович - 16, Скрипка - 18, Скрипченко - 39, Стасенко - 62, Степаненко - 143, Степанович - 36, Стеценко - 56, Сторож - 36, Стороженко - 17;

Тарасенко - 46, Терещенко - 42, Тимошенко - 99, Тимченко - 55, Тищенко - 78, Ткач - 12, Ткаченко - 10, Трохименко - 74, Трохимович - 15, Трушенко - 29, Уласенко - 59, Федоренко - 205, Федорович - 51, Федьченко - 43, Фесенко - 23, Филоненко - 27, Хведоренко - 50, Харченко - 56, Хведорович - 32, Хведьченко - 33, Хвесенко - 20, Хильченко - 35, Хоменко - 114, Хурсенко - 34, Чорний - 106, Чорнищенко - 15, Чорномаз - 13, Чорномазенко - 11, Чорнушенко - 10, Швець - 21, Шевченко - 32, Шепеленко - 18, Шило - 27, Шиленко - 11, Шостак - 16, Шульга - 68, Шульженко - 31, Щербаненко

- 12, Щербань - 47, Щербиненко - 40, Щербина - 84, Юрченко - 100, Юхненко - 32, Ющенко - 109, Якименко - 66, Яковенко - 82, Якубенко - 30, Яненко - 14, Янченко - 26, Яременко - 78, Ярмаченко - 40, Ярмоленко - 61, Ярошенко - 70, Яхненко - 34, Яценко - 119, Яцькович - 40, Ященко - 113.

Найпоширенішими чоловічими іменами реєстру були - Іван, Василь, Федір, Степан, Грицько, Михайло, Семен, Андрій, Яцько, а також Богдан, Гаврило, Гарасим, Данило, Дмитро, Кирило, Клим, Кузьма, Лаврін, Левко, Микита, Микола, Максим, Марко, Матвій, Олекса, Омелько, Павло, Петро, Пилип, Роман, Сава, Семен, Сидір, Тарас, Тиміш, Трохим, Хома, Юрко, Юсько, Яким, Ярема, Ясько тощо та їх чисельні народні варіанти, аж до односкладних форм - Вась, Мись, Лесь, Кузь, Тим, Сень, Дань, Пань...

Найулюбленіші жіночі імена цієї ж доби: Марія, Ганна, Настя, Гапка, Катерина, Йовдоха, Тодоська, Параска тощо.

Іван Дзира

ТЕМАТИКА КОЗАЦЬКИХ ЛІТОПИСІВ ЛІВОБЕРЕЖЖЯ СЕРЕДИНИ - ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХVІІІ ст.

Провідне місце в історико-літературних творах 30-80 -х рр. ХVІІІ ст., складених на території Лівобережної України, займає військово-політична тематика, що було природно для цієї епохи й відповідного рівня розвитку національної історичної науки. З іншого боку це обумовлювалося не лише характером історіографії, а й бурхливими подіями Національно-визвольної війни, руїни, Північної та російсько-турецької воєн першої пол. ХVІІІ ст., які закривали собою інші прояви національного життя. Як зазначає Михайло Грушевський, славнозвісний стан козацьких канцеляристів "береться після падіння Мазепи за занедбану київськими богословами історичну працю, зосереджуючи всю увагу не на добі княжої Русі, якою захоплювалися останні, а на подіях ХVІІ століття - боротьби козацтва з Польщею"¹.

У зв'язку з цим корінним чином змінилися погляди на

об'єкт дослідження. Головним завданням літописців стало зображення історії Української гетьманської держави, що постала 1648 року. "Катастрофа, яка спіткала Мазепу і його прихильників, а за ними й величезну кількість старшини, війська геть усю поголовно Запорізьку Січ тощо, - продовжує академік, - справді не могла не спричинитися до могутніх поштовхів до історичної праці козацької інтелігенції. Треба було підняти дух, ослабити занепадницькі настрої... Слід було нагадати колишню славу, героїчні подвиги, неоціненні послуги, які надало козацтво Росії в боротьбі з її історичними ворогами"².

Історіографи 30-80-х рр. непогано попрацювали над викладом військової історії України др. пол. XVII-XVIII ст. Як відомо, цей період був густо насичений бойовими діями, що справили вплив на долю не лише України, а й усієї Східної Європи. З двох великих ділянок військової історії особливо ґрунтовно літописці розробляли історію воєн, детально висвітлювали хід бойових дій. Позитивним моментом, який відразу впадає в око, є спроба створити для читача якомога повнішу, вичерпнішу картину подій, познайомити його не тільки з перебігом воєнних кампаній, а й з окремими збройними сутичками. Тобто літописці зарекомендували себе непоганими реєстраторами фактів. У їх творах відображені основні воєнно-історичні події XVII-XVIII ст., в першу чергу Національно-визвольна війна та боротьба з турецько-татарськими агресорами.

Однак, з іншого боку значна частина матеріалів історії воєн не визначається необхідною деталізацією. Перед нами, як правило, гранично стислі, строго документальні повідомлення про ті чи інші бойові дії. Правда, зустрічаються випадки, коли письменники намагаються побороти такий лаконізм. Так, Корсунська, Берестецька битви й облога Збаражя становили значну цікавість з точки зору автора "Короткого опису Малоросії" й тому заслужили не лише на згадку, а й на детальніший виклад, що містить елементи опису. Тим паче, що невідомий письменник мав під руками "Дбїствїя презблной брани", які містили достатньо потрібного матеріалу. В формі більшою чи меншою мірою розгорнутої розповіді всі літописці передають інформацію про героїчну

оборону Чигирин в 1678 р. У "Короткому описі Малоросії" також відносно детально змальовано облогу й здобуття українсько-московським військом Азова 1696 р.

Спираючись на грамоту Петра I до патріарха Андріана, дає досить повну інформацію про цю ж подію й автор так званого "Лизогубівського літопису". Використавши розповідь генерального обозного Якова Лизогуба про події Північної війни, він зміг запрополювати ряд деталей у оповіданнях про поразку стародубського полковника Миклашевського під Несвіжем та капітуляцію переяславського полковника Мировича в містечку Ляховичах. У формі розгорнутого оповідання історик повідомляє про невдачу спроби бригадира Неплюєва й Данила Апостола врятувати обложених, яка через легковажність і самовпевненість московського командира коштувала козакам і московитам великих втрат. Такий же характер передачі матеріалу мають і сцени взяття Батурина. Найповніше, з використанням багатьох документальних повідомлень і дрібних подробиць, малює невідомий автор картину облоги й здобуття турецької фортеці Очакова в 1737 р. При цьому історик скористався свідченнями безпосереднього учасника тих подій - Якова Лизогуба. Як і всяке оповідання, складене очевидцем або зі слів очевидця, воно характеризується безпосередністю й достовірністю інформації. При цьому історик прагне передати події якомога виразніше й наочніше, застосовуючи притаманні для художньої літератури засоби відображення дійсності. В іншій редакції цієї пам'ятки заслуговує на увагу детальне відтворення збройної сутички, що сталася взимку 1739 р. в урочищі Мишурич Ріг, під час якої загинув генерал-майор Леслій.

Основні події Північної війни, що розгорнулися на берегах Лівобережної України в 1708-1709 рр., знайшли відображення на сторінках 2-ї редакції "Чернігівського літопису".

Найбільшою послідовністю й ґрунтовністю вирізняється оповідання С.Лукомського про похід гетьмана І.Свірговського в Молдавію в 1574 р. та розповідь П.Симоновського про хід Національно-визвольної війни в 1649 і 1651 рр. На підставі матеріалів О.Гваніні перший літописець у хронологічній послідовності детально зобразив перебіг бойових дій. "Зібрання історичне" дає повне уявлення про тактику

боротьби козацького війська з переважаючими силами ворога, що полягала в органічному поєднанні наступального характеру з раптовістю, швидкістю й маневром. Скориставшись матеріалами "Історії війни козаків проти Польщі" П'єра Шевальє, П.Симоновський розповідає про битви під Зборовом і Берестечком набагато детальніше й повніше, ніж інші літописці. Зі сторінок його твору можна скласти вичерпне уявлення про особливості стратегії й тактики сторін, оскільки автор повідомляє про плани полководців, дає детальний опис бойових порядків і докладну характеристику бою. На підставі цих матеріалів сучасний дослідник легко може реконструювати хід битви. Український історик також час від часу пробує встановити причинно-наслідкові зв'язки у військовому мистецтві. У зв'язку з цим він намагається виявити взаємозалежність між війною і політикою, стратегією і тактикою тощо. Наприклад, слідом за Шевальє автор вбачає причину військової майстерності української армії в тому, що "Козацкая инфантерія, состоявшая из одних почти мужиков, приобькшая к трудам и разным воздуха переменам, и чрез частыя Татарскія в их землю набѣги довольным сопротивлением изучившаяся"³. Враховуючи досвід козацько-селянських повстань 1596, 1630 і 1637-38 рр., причинами поразки яких була оборонна тактика й відсутність необхідних сил кінноти, українське командування вирішило запросити на допомогу татар. Тому в перших кампаніях добре вишколена й витривала козацька піхота "подкрѣпляема была Татарскою кавалерією, которая без сумнѣнія была б лучшая в свѣтѣ, если бы так екзерциціи обучена как Християнская"⁴.

Симоновський висвітлює й методи дій військово-морських сил запорожців. На підставі матеріалів Шевальє в "Короткому описі про козацький малоросійський народ" розповідається про тактику козацького флоту, що була розроблена для боротьби з турецькими кораблями. Козаки використовували малопомітність і маневреність чайок, а також переваги ближнього бою. Історик не обходить увагою чорноморські й азовські походи козаків проти Османської імперії, згадує про здобуття запорожцями ряду ворожих фортець.

В інших літописних пам'ятках питання історії війська описані досить скупо. Торкаючись питань організації козацтва, жоден з істориків не забуває розповісти про Баторієву реформу. З методами боротьби правобережного козацтва під проводом Самуся й Палія проти турецько-татарської агресії знайомить читачів автор "Короткого опису Малоросії". Тут міститься й запозичена з "Дѣйствій презьльной брани" цікава інформація про прийоми орієнтації козаків у просторі та особливості похідного побуту.

Отже, історико-літературні пам'ятки 30-80 рр. XVIII ст., як правило, містять прагматичний виклад ходу тієї чи іншої кампанії без послідовного критичного аналізу. Автори просто викладають у хронологічній послідовності події військової історії, не пробуючи при цьому виявити властиві їм закономірності, дослідити причини й історичне значення фактів і явищ.

Поряд з військовою тематикою особливу увагу істориків 30-80 рр. XVIII ст. привертала дипломатичні взаємини.

Літописці у своїх творах простежують зовнішньополітичні відносини відновленої Української держави з Польщею, Московією, Молдавією, Трансільванією, Швецією, Туреччиною та Кримським ханством. Вони повідомляють про формування й прибуття посольств, вручення грамот і подарунків, хід переговорів, укладання угод, демаркацію кордонів тощо. Важливим елементом у літописах стало використання документальних джерел. Скажімо, П.Симоновський наводить тексти Зборівської та Білоцерківської угод, пункти гетьмана Богдана Хмельницького, універсал Івана Скоропадського, маніфести Петра I, Рішительні пункти, переказує зміст Гадяцького договору тощо. В цих правових джерелах були відображені ідеї державного суверенітету чи політичної автономії України в складі Речі Посполитої та Московського царства.

Зі сторінок літописів можна скласти певне уявлення про формування зовнішньої політики України. Скажімо, Хмельницькому вдалося використати суперечності між Московією, Польщею, Швецією, Трансільванією та Кримом для зміцнення міжнародного становища козацької держави. Політична думка І. Виговського була спрямована на відновлення взаємин з Річчю Посполитою. При цьому Україна мала

тракуватися не як провінція, а як рівноправний партнер Королівства Польського й Великого Князівства Литовського. Основним напрямком зовнішньополітичної діяльності П.Дорошенка був союз з Туреччиною. Усі історики, крім автора "Чернігівського літопису", повідомляють про відкриття в 1670 р. українського посольства в Стамбулі. Гетьманський уряд направив уповноважених осіб до Османської імперії для ведення дипломатичних переговорів у важливих для обох держав питаннях. Літописці з більшою чи меншою повнотою розповідають про боротьбу володарів Лівобережної України за збереження політико-правового статусу гетьманської держави. Особливо цікавою в цьому відношенні є простора розповідь автора 2-ї редакції "Чернігівського літопису" про арешт П.Полуботка і його прихильників, які виступили на захист національних і соціальних інтересів України. Очевидно літописець був у складі української делегації, оскільки йому вдалося за допомогою ряду подробиць не тільки точно передати сутність подій 10 листопада 1723 р. в Петербурзі, а й відтворити внутрішній душевний стан їх учасників. При цьому свідомий патріот висловлює власне ставлення до сваволі царя-деспота й переконує читача у справедливості вимог української сторони. Старшини "подали імперат. величеству, - пише І.Янушкевич, - сентября 13, в иностранную коллегію челобытную с прошеніем милости от всей Украины, об оставленіи зборов, о ненарушном содержаніи судов, прав и волностей козацких, грамотами отца его величества... за гетмана Хмельницкого, утвержденных и от самого ж его імпер. величества при наставленіи на гетманство Івана Скоропадскаго, конфирмованных"⁵. Варто зауважити, що авторська позиція виражена не прямолінійно, не за допомогою осудливих реплік і коментарів, а опосередковано - шляхом умілого добору відповідних фактів і деталей та їх майстерного художнього змалювання.

Літописці також надавали увагу проблемам внутрішньополітичного життя України. Вони детально зупиняються на подіях періоду руїни, що характеризувався загостренням соціальних антагонізмів, слабкістю гетьманської влади, боротьбою за булаву між кількома претендентами, перевагою станових інтересів над загальнонаціональними. Показови-

ми в цьому відношенні є сторінки "Короткого опису про козацький малоросійський народ", де розповідається про обставини повалення І.Самойловича й наводиться текст старшинського доносу на гетьмана. Даний документ свідчить про серйозну кризу української державності, що полягала в боротьбі старшинської олігархії проти посилення гетьманської влади. При цьому незадоволених активно підтримував і всіляко заохочував московський уряд. Великою докладністю характеризуються вміщені до цього твору сцени виборів Кирила Розумовського та урочистого в'їзду гетьмана в Глухів.

Автори історико-літературних пам'яток виявляють зацікавлення не лише традиційними військово-політичними сюжетами, а й намагаються в міру можливостей висвітлити й соціально-економічну проблематику.

Так, всі історики наголошують на безправності селянства й необмеженій владі над ним польської шляхти наприкінці XVI-XVII ст. "По доволном же времени, ляхи, владящие Киевом и Малою Россією, усовътовали в работъ и подданствъ людей малоросійских украинских держать", - неодноразово підкреслює укладач "Короткого опису Малоросії"⁶. Поступово порушуючи права і вільності, шляхта посилювала соціальне гноблення козацтва, трактуючи його не як "рицарських людей", а як хлопів. Повне безсилля королівської й державної влади не давало козакам надії на справедливе вирішення своїх скарг. Така ситуація постійно призводила до повстань, унаслідок поразки яких соціально-економічне становище козацтва постійно погіршувалося. Наприклад, у 1621 р. під Хотин вирушило тільки 6000 запорожців (насправді 41 500), "ибо уже такому числу козаков опредѣлено быть, а прочих всѣх в подданство повертано."⁷ Після ліквідації гетьманства поляки "наслали козакам вмѣсто гетмана комъсаров и вождов своая лядския держави, породы и въры, которые, для своего зиску и прихотей, так были козаков утѣснили, яко едва кто имѣл что либо свое собственное в дому, опроч жены, як и сами описали."⁸ Усі літописці, за винятком автора "Чернігівського літопису", розповідають про конфлікт між Хмельницьким і Чаплинським, в основі якого була суперечка про земельну власність. Тому соціальне гноблення розглядається істориками

XVIII ст. як одна з головних причин Національно-визвольної війни.

Спектр соціально-економічних питань також представляють уміщені до історико-літературних пам'яток документи, зокрема українсько-польські й українсько-московські договори.

Літописці намагаються розкрити сутність соціально-економічної політики московського уряду на Україні, яка в 60-х рр. XVII ст. призвела до значного погіршення матеріального становища мешканців Лівобережжя: "от тѣх же новых воевод посланны и в меншіе мѣста прикащики и опредѣлены цѣловальники или зборщики для збору торговых и ярманковых пошлин от всѣх; особенно же на граждан и посполитых людей наложены подати от плуга и от коня; а по веснѣ присланные из Москвы спищики всѣх людей градских и селских, можных и нищетных, и синов их, и промыслы, и грунта, и всякія угодия переписали и от всего того дань уставили"⁹. Такий же гострий осуд зустріла на сторінках пам'яток фіскальна політика Малоросійської колегії, зажерливість і хабарництво її чиновників. Автор "Лизогубівського літопису" наголошує, що в податковий зашморг цієї установи потрапило навіть духовенство¹⁰. Історики інформують читачів про соціальні заворушення, що мали місце після чорної ради 1663 року та обрання гетьманом Івана Мазепи.

До питань соціально-економічного життя, котрі так чи інакше були зачеплені історіографами, належить інформація про рангові маєтності, постої московських військ на Лівобережжі, збори й оренди, вміле використання московським урядом суперечностей між різними прошарками українського суспільства тощо. У відповідь на прохання Полуботка цар відправив на Україну Румянцева, "который тогда и во всѣх полках малороссійских ѣздил спрашующи, нѣтъ ли от старшин объѣд чернѣ?"¹¹ Таким чином, царат лицемірно виправдовував свою колоніальну політику турботою про інтереси соціальних низів, які нібито терплять надмірні кривди від старшини.

Значну частину "Короткого літопису Малої Росії", де йдеться про події 1760-х рр., Олександр Безбородько присвятив господарському й соціальному аспектам румянцевських

реформ. Одним з перших кроків генерал-губернатора була заміна натурального утримання дислокованих на Лівобережній Україні московських полків грошовим податком. В заслугу О.Румянцеву історик ставить і проведення Генерального опису населення: "Он положил начало самой обстоятельной и достоверной переписи, не токмо с показаніем числа людей, но и столь подробным описаніем земель и угодій, чтобы оно, при случаѣ межеванія, и при частных разборах служить могло к лучшему объясненію."¹² В той же час Г.Политика дає діаметрально протилежну оцінку цим заходам, висловлюючи своє обурення брутальним і зневажливим ставленням до українців з боку московських офіцерів, які безпосередньо займалися ревізією: "В каждом селе ни выгоняли народ из жилищ его на улицы, не обходя никого, и даже самых ссущих младенцев, строили их шеренгами и держали так на всяких погодах, в ожиданіи прохода по улицам главных Коммисіонеров, кои, дѣлая им перекличку, замѣчали каждого на грудях крейдою и угольями... Скот обывательский, держанный вмѣстѣ при своих хозяевах, также пересмотрѣн и переписан... Рев скотскій и плач младенцев издали возвѣщали о приближеніи к ним Комисіонеров с многочисленною ассистенціею. Послѣ людей и скотов принимались за помѣщиков и владѣльцев. От них требованы были крѣпости и доказательства на владѣнія помѣстьями и землями, и тут-то потрясали всѣ сокровища каждого."¹³ Проведені заходи настільки далися взнаки українцям, що вони прославляли Бога, "приписывая Промыслу Его открытіе войны на избавленіе их от Генеральной описи и ея послѣдствій, грозивших, по их мнѣнію, разрушеніем собственности и стяжанія каждого."¹⁴

Особистий секретар Катерини II детально викладає зміст і всіляко вихваляє судову й особливо податкову реформи, проведені президентом Малоросійської колегії¹⁵. Насправді остання реформа завдала остаточного удару українській закордонній торгівлі й повністю вводила Лівобережжя в систему всеросійського ринку. Схвально ставляться автори "Короткого літопису Малої Росії" й до імперської політики послідовного обмеження прав селянства, кінцевим підсумком якої стало запровадження кріпацтва. "Свободный переход крестьян, обыкновением, во время замѣшательств, в Ма-

лороссіи введенный, а потом и Указом 742 года, безпредельно утвержденных, Манифестом ЕЯ ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА приведен в то самое состояние, в каком ему по точности прав Малороссійских быть надлежало, и тѣм уменьшено число бродяг, а земледѣлію и хозяйству поданы способы к разпространенію"¹⁶.

Збагачення історичної тематики відбувалося й завдяки використанню матеріалів, що стосувалися церковної та культурної історії, побуту, народних звичаїв українців.

Релігійне питання всі вітчизняні історики XVII-XVIII ст. вважали головною причиною польсько-українського конфлікту. Поширення католицизму, введення унії та переслідування православ'я розглядаються нашими літописцями як основні прояви релігійного (тобто національного) гніту.

Найповніше розповідає про прийняття григоріанського календаря й Брестську унію Степан Лукомський. Йому вдалося досягти цього завдяки використанню двох розділів "Густинського літопису": "Про застосування нового календаря" і "Про унію як вона почалася в Руській землі". На думку М.Марченка, останній розділ "Густинського літопису" "найцікавіший і найцінніший з точки зору вірогідності історичного матеріалу"¹⁷. Невідомий письменник відібрав і вдало згрупував цікаві факти, що дозволяють наочно переконати читача в достовірності зображених подій. За допомогою художньо-виражальних засобів він перетворює фактичний історичний матеріал у літературно оброблений сюжет літописного оповідання. Авторська концепція полягає в гострому засудженні унії та католицизму. При цьому письменник обґрунтовує своє ставлення до козацтва як до основної опори православного українського народу в боротьбі проти національно-релігійного гноблення. З незначними мовно-стилістичними правками матеріали першоджерела були перенесені до "Зібрання історичного".

Оповідючи про події кінця XVI-XVII ст., літописці неодноразово наголошують на насильницькому запровадженні унії, розповідають про різні випадки знущань ворогів та опір українського громадянства проти насилля над свободою совісті. Історики підкреслюють, що козацькі повстання спалахували "Ради великих тягостей и озлобленій не токмо

козакам, но и церквам руским, от поляков творимых"¹⁸. Після поразки Я.Острянина загарбники "церквы и образи церковные жидам распродали"¹⁹; увірвавшись в 1651 р. до Києва карателі Я.Радзивіла пограбували місцеві храми й монастирі²⁰. Всі літописці згадують і про ув'язнення митрополита Йосипа Нелюбовича-Тукальського, котрий відстоював незалежність української церкви та був ідейним натхненником державницької політики гетьмана Петра Дорошенка.

До чого прагнула Україна в церковних справах показують уміщені до праці П.Симоновського 6-й і 8-й пункти Зборівського договору, які передбачали рівність православної та католицької церков і місце в сенаті для київського митрополита. Однак католицька Річ Посполита не збиралася виконувати взятих на себе зобов'язань, "ибо митрополита киевского Косова, посланного Хмельником на сейм, в сенат не принято и мѣста ему не дано"²¹. Юридично оформлював свободу віросповідання й 8-й пункт Білоцерківської угоди, котра також була включена до праці Симоновського.

Про перехід київського митрополита під московську юрисдикцію згадує лише автор "Чернігівського літопису", не вдаючись при цьому до жодних коментарів: "Того-ж року першій митрополит киевскій Гедеон Святополк князь Четвертенскій от Іякима, патриархи московского, посвящен на Москвѣ на митрополию Киевскую"²². Цей же історик повідомляє про те, що 1699 р. став уніатом львівський єпископ Йосип Шумлянський.

Українські історіографи зачіпають питання утворення в 1718 р. Петром I Святійшого Синоду й затвердження духовного регламенту, під текстом якого поставили свої підписи викликані до Москви українські ієрархи. Діяльність цієї установи призвела до ще більшого обмеження прав київського митрополита й викликала ряд конфліктних ситуацій, які знайшли відображення на сторінках історико-літературних творів. Йдеться насамперед про відібрання в 1722 р. митрополічного титулу в київського владыки та позбавлення сану й заслання архієпископа Варлаама Ванатовича, що боровся проти русифікації української церкви.

Автор т. зв. "Лизогубівського літопису" дає стислу характеристику Феофану Прокоповичу, Роману Копі та Іларіону

Рогалевському. Він же фіксує факт освячення домініканського кляштору на Петропавлівську церкву.

З історією монастирського господарства пов'язане повідомлення "Чернігівського літопису" про передачу Києво-Печерській лаврі Свенського монастиря та розповідь про відрядження генерального бунчужного Якова Лизогуба й п'ятьох старшин "в Киев для помиркованія всѣх тамошних монастырских заводов от всѣх монастырей, а паче Печерского и Выдубицкого, где чрез цѣлый год бавылыся"²³.

Найбільшу групу відомостей, що належать до історії церкви, складають замітки про смерть і обрання (призначення) різних владик. Особливо багато такого роду інформації зустрічаємо на сторінках "Чернігівського" та "Лизогубівського" літописів.

Позитивним моментом вітчизняного літописання 30-80 рр. XVIII ст. є те, що козацькі канцеляристи, хоч зрідка й побіжно, але все-таки звертаються до історії національної культури.

Роль реставратора старовини автори відводять князю Семену Олельковичу, котрий відбудував зруйнований татарами Успенський собор Києво-Печерської лаври.

Із скупих звісток можна довідатися про культурну діяльність гетьмана Петра Сагайдачного, що виступає на сторінках історико-літературних пам'яток не лише прославленим полководцем, а і як "ктитор киево-печерского монастыря и школ"²⁴. Літописи дають змогу уявити систематичну меценатську діяльність гетьманів на ниві архітектурного будівництва. Вони, зокрема, містять записи про спорудження церков Іваном Скоропадським і Данилом Апостолом. Автор 1-ї редакції "Чернігівського літопису" під 1729 р. повідомляє про початок будівництва дзвіниць Печерської лаври та церкви Миколи Доброго. У 1-й редакції "Лизогубівського літопису" йдеться про зведення царицею Єлизаветою Андріївської церкви в Києві, а О.Безбородько розповідає про забудову Глухова в 1760-х рр.

Про високий рівень національної культури й освіти свідчать й інші, розсіяні по літописних сторінках окремі факти. Так, С.Лукомський повідомляє про відкриття патріархом Ієремією Львівського та Віленського братств. Переказуючи

зміст Гадяцької угоди, автори "Короткого опису Малоросії" та "Короткого опису про козацький малоросійський народ" не забувають нагадати, що вона надавала право "русь ж имѣть свою академію, метрики, канцелярії и типографіи, где бы и русские были учителя"²⁵. З метою збільшення кількості освітніх закладів спеціально уповноважена делегація Києво-Могилянської академії отримала 1692 р. царську грамоту, "ствержающую свободно училища производить и на братские маестности"²⁶.

Як підкреслює Іван Огієнко, "Здавна українці вславились, як гарні знавці чужих мов, і ми їх рано стрічаємо на Москві на службі товмачами та в посольському приказі, де вони перекладали з чужих мов на московську, або з московської на інші мови, - німецьку, латинську, польську. В XVII віці це було звичайною річчю, такою ж звичайною річчю лишилось воно і в XVIII віці"²⁷. Проте, незважаючи на такий стан речей, П.Симоновський залишив без критики несправедливе твердження П.Шевальє, нібито Хмельницький "умел... нѣкоторое познаніе Рускаго письма, что между Козаками весьма рѣдко было."²⁸ Це виглядає дивним ще й тому, що вихованець кількох західноєвропейських університетів користувався літописом Граб'янки, де зазначено, що майбутній гетьман навчався в Київській братській школі, Ярославському єзуїтському колегіумі та вільно володів латинською мовою.

Про масовий вплив українських інтелектуальних сил в Московію свідчить таке повідомлення "Чернігівського літопису", де сказано, що в 1717 р. "Взято з Києва к Москвѣ ректора Феофана Прокоповича, Варлаама Зеленковского и иных учителей"²⁹.

Усі відомості з історії побуту зводяться лише до кількох згадок С.Лукомського й автора "Короткого опису Малоросії" про їжу запорозьких козаків.

Історіографічні пам'ятки досліджуваного періоду містять багато цікавого матеріалу стосовно природних явищ, які мали місце на Україні в XVII-XVIII ст. Є.Борисенков і В.Пясецький зазначають, що "достоверность метеорологической информации русских летописей не может быть поставлена под сомнение. Высокая достоверность и реалистичность летописных сведений о погоде делает этот комплекс истори-

ческих источников самым уникальным и самым достоверным в Европе и, следовательно, незаменимым при изучении истории климата северного полушария"³⁰. (У даному випадку прикметник "русский" вживається за офіційною імперською історіографічною традицією, оскільки в поняття "русские летописи" включаються всі твори, що були складені в європейській частині СРСР та в Сибіру, зокрема пам'ятки давньоукраїнської держави - Київської Русі та козацькі літописи - І.Д.).

Українські історики скрупульозно фіксують різноманітні метеорологічні, астрономічні, сейсмічні явища, відзначають голодні роки, випадки епідемій, пожеж, нашествия шкідників тощо. Вони повідомляють про збитки, завдані стихійним лихом, вдаються до конкретизації втрат, наводять цифрові дані тощо. При цьому автори вказують не лише місце й рік події, а що особливо важливо, й точну дату із зазначенням місяця, дня й години початку та закінчення. Наприклад: "Тогож года Февраля 4 против 5 в ноч 1 часа великіє знамена на небеси были: от восходу до заходу кровоогненная дорога, а от полуночи свѣтлость великая и тоє тривало до полуночи".³¹; "NB. Сего года мѣсяца маія 31 д., год, 12 четверти послѣдней, земля тряслася, на время 3 минут"³².

З особливими подробностями описано страшну пожежу, що сталася 22 квітня 1717 р. в Києві. Із співчуттям називає літописець культурні пам'ятки й церковні реліквії, котрі загинули у вогні"³³. Виходячи з цього, М.А.Литвиненко припускає, що ця розповідь була створена на підставі власних спостережень автора³⁴.

Найбільше природознавчих записів міститься на сторінках Лизогубівського й Чернігівського літописів: 14 (1-а редакція), 21 (2-а) і 24 (1-а), 21 (2-а). Особливою детальністю, яскравістю й мальовничістю відзначаються картини небесних знамень і різних "чудес"; "Тогож года (1666 - І.Д.) чудо явилося в селѣ Куренѣ под Батурином месяца Мая 16 дня; там в поли гоней нивных на пять, которое кровью сталося и так тривало три дни; потом паки кров в том же озерѣ по близу на землю аки росюю пала и седм дней видима была навкруги того озера, свѣжою стоячи на травѣ"³⁵. Відомості ж метеорологічного характеру, навпаки, передані стисло, як

правило одним простим реченням.

Важливе значення мають повідомлення про стихійні лиха, що завдавали значної шкоди економіці як окремих регіонів, так і всієї України, й іноді призводили до соціальних заворушень: "В 1748 году Малая Россія потерпѣла крайній голод, от снѣденія во всѣх почти мѣстах хлѣба Саранчею, и город Глухов пресильным в Маѣѣ приключившимся пожаром приведен почти в небытіе. От стороны Ея Императорскаго Величества поданы были всѣ средства к облегченію бѣдствія жителей, не доволно что ограничено винокурение, разрѣшен ввоз хлѣба из Польши для довольствія народнаго, но были выведены и стоявшіе в Украинѣ на квартирах регулярные полки, а бѣдным роздано на пропитаніе в 3 года 84 000 рублей"³⁶. Велика кількість заміток про голодні роки як в окремих регіонах, так і на всіх землях України, а також відомостей, що можуть розглядатися як побічні докази (весняні заморозки, нашествия шкідників, засухи, дорожнеча на хліб тощо) створюють сумну статистичну картину біологічного порядку на українській етнічній території у XVII-XVIII ст. "Протягом століть, - пише відомий дослідник матеріальної цивілізації пізнього середньовіччя Фернан Бродель, - голод приходить до людей з такою настійливістю, що стає елементом їхнього біологічного режиму, однією із структур їхнього повсякденного життя"³⁷.

Деякі природознавчі замальовки характеризуються надзвичайною образністю, змістовністю й дають виразне уявлення про те чи інше стихійне лихо. Ось, наприклад, на підставі свідчень Р.Ракушки-Романовського невідомий історик розповідає про нашествия сарани в 1689 р.: "Тогож года, августа 9, пришла великая саранча; наворочала на края Литовские, але в Литву не пошла, осталась в Польсю около Сожа; а которая ишла на Киев, пошла в Польшу к Шлѣонску по за Днѣпром на Вольню, иная на Украинѣ осталась около Нѣжина, Черньгова и на Съверѣ около Стародуба зазимовала, Московских краев не займала по за Свинскую и Камаричскую волость; зопсовала всю ярину и жито, которое застала не пожатое; - все поила и оттого дорожнету учинила, и от смороду саранчи конѣ хорѣли и издыхали и всякое бѣдло, бо с травою и саранчу пожирала, же и мясо их смердѣло саранчою и куры, гусы, утки и индыки"³⁸.

Отже, наведені в літописних пам'ятках зведення про коливання клімату та екстремальні природні явища з великим успіхом можуть використовуватися кліматологами й істориками.

Я.Дзира доводить, що "Однією з центральних тем українських літописів XVII - XVIII ст. є стосунки України з сусідніми державами і навіть віддаленими народами Європи та Азії. У XVII ст. з історією України безпосередньо пов'язана історія Польщі, Росії, Білорусії, Кримського ханства, Туреччини і Молдавії"³⁹. Однак, на відміну від праць Р.Ракушки-Романовського й С.Величка, історія віддалених європейських країн не дістала достатнього висвітлення на сторінках літописів 30-80-х рр. XVIII ст. Козацькі канцеляристи звертаються до подій в Австрії, Пруссії, Швеції, Сербії тощо лише в тому випадку, коли вони прямо чи опосередковано пов'язані з національною історією. Так, укладач "Короткого опису Малоросії" під 1688 р. повідомляє читача, що "цесарь, разбивши турецкое войско, взял Бѣлгород сербскій и иные города"⁴⁰. Але ці успіхи австрійської зброї були обумовлені також і тим, що в цей же час "козаки весь Очаковский посад сожгли и людей забрали"⁴¹, чим відтягнули на себе частину ворожих військ. Та головною причиною корінного перелому в австро-турецькому суперництві була перемога над мусульманами під Віднем в 1683 р., куди "король Собецкій... ходил... в помощь цесарю християнскому, где, в присутствіи и козацкого охотного войска, везира с всею его силою побѣдил и прогнал и обоз взял с амуницією с неисчетною добичю"⁴². Так само розповідь про вчення Лютера та його послідовників потрапила на сторінки праці Лукомського очевидно через те, що в XVI-XVII ст. на Волині серед представників місцевого шляхетства частково набув поширення протестантизм. Ряд повідомлень про події Північної війни на теренах Польщі, Пруссії та Курляндії також були розглянуті істориками тільки тому, що Україна була втягнута Московією в цей виснажливий збройний конфлікт. Наприклад, літописці інформують про детронізацію Августа II й коронування Станіслава Лещинського. Автор "Чернігівського літопису" зазначає, що в 1704 р. "курфистра, ксіонженца прусского,

цар московский Петр Алексѣевич учинил кролем прусским, и так отпали прусы от короны полской"⁴³.

Як відомо, протягом XVIII ст. царат послідовно проводив курс на обмеження самоврядування України й остаточну ліквідацію автономної гетьманської держави. Етнополітика Московії також була спрямована на поступову русифікацію українців. За таких умов частина козацької старшини вирішила пожертвувати ідеями національної незалежності заради задоволення своїх соціальних інтересів. Численні перевертні, прагнучи чинів і маєтків, пішли на службу імперії. Офіціоз почав проникати також і в історичну науку (згадаймо, наприклад, великодержавницькі концепції "Синопису"). Тому проблема відображення в літописних пам'ятках XVIII ст. власне московської історії, що не стосувалася безпосередньо українсько-московських взаємин, набирає ідеологічного забарвлення.

Щодо подій XVII ст. ми можемо зафіксувати мізерну кількість подібної інформації. Це повідомлення про повстання Степана Разіна (до речі, наш історик не мав достатньої уяви про реальний стан речей, оскільки вождь повсталих козаків і селян постає на сторінках "Летописца или описания краткого знатнейших действий и случаев" керівником боярської змови проти царя); стрілецький бунт і заслання В.Голіцина (за невдачу в Кримському поході, в якому поряд з московитами брали участь і козаки); скинення патріарха Никона і смерть патріарха Йоакима (на 1689 р. київська митрополія вже була підпорядкована московському патріархату). Оце практично й усе.

Природно, що маса відповідної інформації зростає стосовно XVIII ст. Тут згадується заснування Санкт-Петербурга (столиця імперії, до складу якої входила автономна Гетьманщина); одруження старшого сина Петра I; закордонна подорож царя в 1716-1717 рр.; смерть Олексія Петровича та страта його прихильників (до речі, літописці повідомляють, що у цій справі було заарештовано й київського митрополита Йоасафа Кроковського та печерського архімандрита Іоанікія Сенютовича); заслання ряду російських державних діячів після смерті Петра I та Катерини I; російсько-шведська війна 1741-1742 рр. (у похід було відправлено 6 000 козаків); прийняття православ'я спадкоємцем престолу

великим князем Петром Федоровичем тощо. У 4-му списку "Чернігівського літопису" детально розповідається про події Семилітньої війни, але історик не забуває нагадати, яким тягарем вона лягла на плечі українців. Загалом найбільший відсоток подібні повідомлення складають у "Короткому літописі Малої Росії" В.Рубана та О.Безбородька.

Розширення історичної тематики відбувалося за рахунок постановки питання про походження козацтва, яке спробував розв'язати П.Симоновський.

Отже, головною темою розглянутих пам'яток є військово-політична історія українського народу в XVII-XVIII ст. Питанням соціально-економічного життя відведено в літописах другорядне місце. Інтерес до історії церкви та екстремальних природних явищ виявлявся перш за все у творах, які як за композицією, так і за способом викладу матеріалу наближаються до хронік попередніх століть. Автори ж синтетичних праць, складених за єдиним планом у формі історичної оповіді, присвячують мало уваги подібній інформації. Скажімо в "Короткому описі про козацький малоросійський народ" П.Симоновського немає жодного спостереження за природними явищами та звісток про зайняття єпархій. Виняток становить лише згадка про ув'язнення Й.Тукальського, що носить політичний характер. У 2-х випадках із 7-ми автор "Короткого опису Малоросії" розповідає про природні умови у зв'язку з їх впливом на хід бойових дій: "Однакож тогда и без войны поляков многое число погибло от жестоких морозов"⁴⁴.

Під гаслом "Історія" в своєму філософському словнику Вольтер писав, що "нельзя писать частную историю государей в качестве истории Франции или Англии"; що від "современных историков требуют более деталей, более установленных фактов, точных дат, достоверности, более внимания к обычаям и законам, нравам, торговле, финансам, земледелию, населению"⁴⁵. Наші спостереження дають повну підставу стверджувати, що зміст розглянутих національних пам'яток виходить за межі військово-політичної історії та біографій гетьманів. Тому загалом розмаїта тематика літописних творів 30-80-х рр. XVIII ст. містить цікаві джерельні матеріали і служить важливим об'єктом для дослідження

процесу переходу історичних знань в науку на Україні протягом XVIII ст.

¹ Грушевський М.С. Про українську історіографію XVIII століття. Кілька роздумів // Український історик / Нью-Йорк, Торонто, Мюнхен, Львів/. 1991-1992. С. 119.

² Там само. С. 119-120.

³ Симоновский П. Краткое описание о козацком малороссийском народе. М., 1847. С. 20.

⁴ Там само.

⁵ Черниговская летопись по новому списку // Киевская старина. 1890. № 6. С. 101.

⁶ Краткое описание Малороссии // Летопись Самовидца. К., 1878. С. 212.

⁷ Там само. С. 216.

⁸ Там само. С. 218-219.

⁹ Там само. С. 265-266.

¹⁰ Див.: Летописец или описание краткое знатнейших действий и случаев // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. К., 1888. С. 56.

¹¹ Там само.

¹² Рубан В. Краткая летопись Малой России. СПб., 1777. С. 229.

¹³ История русов. К., 1991. С. 256-257.

¹⁴ Там само. С. 257.

¹⁵ Див.: Рубан В. Вказ. праця... С. 228-233, 234-235.

¹⁶ Там само. С. 224-225.

¹⁷ Марченко М.І. Українська історіографія. К.: Вид-во КДУ, 1959. С. 35.

¹⁸ Краткое описание Малороссии... С. 217.

¹⁹ Там само. С. 218.

²⁰ Черниговская летопись // Южнорусские летописи, открытые и изданные Н.Белозерским. К., 1856. С. 23.

²¹ Краткое описание Малороссии... С. 225.

²² Черниговская летопись... С. 38.

²³ Летописец или описание краткое знатнейших действий и случаев... С. 54.

²⁴ Краткое описание Малороссии... С. 216.

²⁵ Там само. С. 252

²⁶ Летописец или описание краткое знатнейших действий и случаев... С. 37.

- 27 Огієнко І. Українська культура. К., 1991. С. 100.
- 28 Симоновский П. Вказ. праця... С. 21.
- 29 Черниговская летопись по новому списку // Киевская старина. 1890. № 6. С. 98.
- 30 Борисенков Е.П., Пясецкий В.М. Экстремальные природные явления в русских летописях XI-XVII вв. Л., 1983. С. 11.
- 31 Летописец или описание краткое знатнейших действ и случаев... С. 59.
- 32 Краткое летоизобразительное знаменитых и памяти достойных действ и случаев описание // Южнорусские летописи, открытые и изданные Н.Белозерским. К., 1856. С. 95.
- 33 Летописец или описание краткое знатнейших действ и случаев... С. 53.
- 34 Див.: Литвиненко М.А. Джерела історії України. Харків, 1970. С. 183.
- 35 Летописец или описание краткое знатнейших действ и случаев... С. 25.
- 36 Рубан В. Вказ. праця... С. 209.
- 37 Бродель Фернан. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм XV-XVIII ст. К., 1995. Т. 1. С. 50.
- 38 Летописец или описание краткое знатнейших действ и случаев... С. 35.
- 39 Дзира Я.І. Вступ // Літопис Самовидця. - К.: Наук. думка, 1971. С. 35.
- 40 Краткое описание Малороссии... С. 288.
- 41 Там само.
- 42 Там само.
- 43 Черниговская летопись по новому списку // Киевская старина. 1890. № 5. С. 92.
- 44 Краткое описание Малороссии... С. 218.
- 45 Цит. за: Валк С.Н. Исторический источник в русской историографии XVIII в. // Проблемы истории докапиталистических обществ. 1934. № 7-8. С. 40.

*Сергій Хведченя
Роман Качан*

УКРАЇНСЬКІ ПРАВОСЛАВНІ МОНАСТИРИ: ДЕЯКІ АСПЕКТИ ЗАСНУВАННЯ.

Києво-Печерський монастир - найдавніша та найвідомі-

ша православна обитель. Вона найперша була удостоєна найвищого титулу "Лавра". Київська лавра була справжнім центром православної віри України-Руси; слава її поширювалася далеко за межі українських земель, сюди стікалися паломники з усіх кутів безмежної Російської імперії. Віруючі вважали за необхідне хоча б раз у житті вклонитися святим мощам печерським, побачити рукотворне київське диво.

Величезне значення Києво-Печерського монастиря не могло не вплинути на розвиток і поширення християнської віри в Україні-Руси. Багато православних монастирів було засновано на теренах рідної України та за її межами за зразком Києво-Печерського¹. Деякі аспекти історії заснування окремих православних монастирів розглянемо в цій статті.

Історія заснування Києво-Печерського монастиря пов'язана з ім'ям преподобного Антонія, жителя Любеча, який здійснив паломництво на святу гору Афон. Повернувшись з Афону 1051 р. він оселився на схилах Дніпра в печерці малій, двосажений, викопаній пресвітером церкви на Берестові Іларіоном. Того ж року Іларіон став першим руським митрополитом. Ці відомості знаходимо в "Повісті временних літ". Проте Кас'янівська редакція "Києво-Печерського патерика" сповіщає, що Антоній щонайменше двічі був на Святих Горах на Афоні. Перший його прихід віднесено до 1013 р., коли він оселився в найдавнішій лаврській печері - Варязькій. Звідси виникла плутанина в питанні хронологізації заснування Києво-Печерської лаври². Переважна більшість історичної літератури називає дату заснування - 1052 р., а деякі джерела взагалі вказують 1062 р., як рік, коли були побудовані наземні споруди монастиря. Проте одна з найбільших святинь Київської лаври - Феодосієва печера була створена одразу ж після 1051 р. і ця дата, безумовно, може вважатися роком заснування монастиря. З цього ж часу бере початок місіонерська діяльність Києво-Печерської лаври. Можна виділити чотири історичні періоди цієї діяльності:

1. **Домонгольський (XI - XII ст.).** В цей час поступового розповсюдження християнства виникли монастирі у Любечі (Антонієв), Чернігові (Свято-Іллінський), Тмутаракані (Богородичин), під Володимиром-Волинським (Зимненський Святогорський), Корці (Троїцький), Володимирі-на-Клязьмі (Різдово-Богородичний), Вологді (Троїцький Кайса-